

תוכן העניינים

ט

פתח דבר

1

מבוא

1. בין מחקר היסטורי-חברתי למחקר רעיוני של החסידות 1
2. ראשית הדיון המחקרי במהותה של החסידות 3
3. מרטין בובר וחקר החסידות 6
4. גרשם שלום וחקר החסידות 21
5. המיסטיקה כחוויה שלילית ניהיליסטית או כחוויה חיובית התומכת בקודים מוסריים וחברתיים 33
6. תרומת העיון בחקר המיסטיקה הכללית להבנת מחלוקת בובר ושלום 39
7. חקר החסידות במחצית השנייה של המאה העשרים 40
8. סיכומים ומסקנות 51

חלק א: ההפנמות הדתיות וחיי הדת הפנימיים ביהדות

57

מבוא

סיווגן של מגמות ההפנמה על פי הגישה הסינכרונית:
יתרונות ומגבלות 59

פרק ראשון: מגמות ההפנמה וחיי הדת הפנימיים במקורות

62

היהדות הקדם-חסידיים

1. הפנמה פולחנית 62
2. הפנמה רעיונית 71
3. המשמעויות הקיומיות של ההפנמה הדתית 84
4. חוויות פְּרָה-נורמליות מילוליות 92
5. התבוננות והתכנסות פנימית 97
6. הפנמה הכרתית 104

115

פרק שני: סיכום הדיון בחיי הדת הפנימיים ובמגמות ההפנמה ביהדות

1. היתרונות הטמונים בחקר החיים הדתיים הפנימיים ומגמות
ההפנמה השונות 116
2. התנגדויות לחקר ההפנמה והחיים הדתיים הפנימיים ביהדות
ורחייתן על ידי 118

חלק ב: מקדש אדם: החיים הדתיים הפנימיים בראשית החסידות
והשתקפותם ביחס לעולם הגשמי, לפולחן הדתי ולהנהגת הציבור

123

מבוא

125

1. מקדש אדם: הזיקה בין הפנימי לחיצוני בראשית החסידות 127
2. חקר ראשית החסידות לאור תורותיהם של ר' יעקב יוסף מפולנאה,
המגיד ממזריטש ור' פנחס מקוריץ 138

פרק שלישי: היחס לעולם הזה בראשית החסידות: דיון ראשוני באמצעות
השוואה עם הספר ראשית חכמה ולאור עמדותיהם

145

של שלום ותשבי

1. היחס לחיי העולם הזה בספר ראשית חכמה 148
2. יחסה של החסידות למציאות הגשמית לדעת גרשם שלום 154
3. עמדתו של תשבי בנוגע ליחסה של החסידות לעולם הזה 168

170

פרק רביעי: יחסו של המגיד ממזריטש לעולם הזה

1. יחסם של המגיד ובני חוגו לעולם הזה על פי 'חיי שלמה מימון' 170
2. משמעותו של עקרון ביטול האני ויחסו של המגיד לעולם הזה
על פי יוסף וייס ורבקה ש"ץ 176
3. עמדתו של פייקאד' בנוגע לאופייה הקוויאטיסטי של תורת המגיד 178
4. המונחים 'אין' ו'ביטול ממציאות' בתורת המגיד 179
5. פירושי החוקרים לתורה 'עשה לך שתי חצוצרות' כמסד לדיון
במונח 'ביטול ממציאות' בכתבי המגיד 181
6. התכנסות פנימית והפנמה הכרתית בכתבי המגיד 184
7. היבטים נוספים של המונחים 'ביטול ממציאות', 'אין'
'והתפשטות הגשמיות' בתורת המגיד 187
8. העלאת המחשבות בתורת המגיד ובסיפור ר' יצחק דמן עכו 191
9. המגיד וההתבוננויות הסוקרטית והנאופלטונית 196
10. 'ביטול ממציאות', 'התפשטות מגשמיות' ו'מדרגת אין'
כחוויה אחדותית-אקסטטית 198
11. תפילה ולימוד תורה ב'דחילו ורחימו' ו'מידת אין' ו'ביטול
ממציאות' בכתבי המגיד 202

12. 'התפשטות הגשמיות' באמצעות הדבקות באותיות ותורת הצמצום 205
13. סיכום: יחסו של המגיד ממזריטש לעולם הזה 206

216 פרק חמישי: היחס לעולם הזה בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה

1. עקרון הרצוא ושוב והנמקותיו בכתבי ר' יעקב יוסף 216
- 224 2. בין הגשמיות לרוחניות: תורת הניצוצות כסוד הקשר בין המיסטי לקיומי
3. היחס להנאות העולם הגשמי: בין משנה תורה ושולחן ערוך למאמרי ר' יעקב יוסף 228
4. עבודה בגשמיות: הייחוד בין הגשמי והרוחני במקום הייחוד בתוך העולם האלוהי 231
5. סגפנות ופרישות כהסתלקות השכינה מן העולם 242
6. ייחוד המחשבה והמעשה בבחינת התפשטות הגשמיות בכתבי ר' יעקב יוסף 244
7. הגאווה הפנימית הנסתר 248
8. הדיכוטומיה המתונה בכתבי ר' יעקב יוסף 250
9. סיכום: היחס לעולם הזה בתורותיו של ר' יעקב יוסף מפולנאה 253

256 פרק שישי: ר' פנחס מקוריץ ויחסו לעולם הזה

1. ביטול העולם ממציאאותו בתורות ר' פנחס 256
2. ההפנמה ההכרתית בכתבי ר' פנחס 264
3. החשיבות התאולוגית של האמת 268
4. האיון העצמי והפסיביות הדתית בתורות ר' פנחס 270
5. סיכום: היחס לעולם הזה בכתבי ר' פנחס מקוריץ 281

פרק שביעי: תפילה וקיום מצוות בדבקות בראשית החסידות ולפניה:

288

מחויבות הלכתית או אנרכיזם דתי

1. שתי דרכי דבקות על פי ר' יעקב יוסף מפולנאה 289
2. הדבקות הנפשית-מוסרית 291
3. הדבקות המחשבתית 294
4. תפילה לתועלת השכינה ותפילה לתועלת עצמו בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה 302
5. לסוגיית תפילת הבקשה בכתבי המגיד ממזריטש 303
6. תפילת הבקשה בכתבי ר' פנחס מקוריץ 305
7. הדבקות בחקר הקבלה ובחסידות 307
8. המחויבות למצוות והדבקות בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה 323
9. המגיד ממזריטש והמחויבות לקיום המצוות 327
10. מחויבות למצוות ומהות התפילה בתורות ר' פנחס מקוריץ 332
11. סיכום 339

פרק שמיני: אקטיביות ופסיביות בעבודת השם בראשית החסידות:

343

בין המגיד ממזריטש לר' פנחס מקוריץ

1. אקטיביות ופסיביות כמאפיינים של החיים הדתיים הפנימיים ביהדות 343
2. המגיד ממזריטש כקוויאטיסט פסיבי או כאקטיביסט 346
3. קיום מצוות בדבקות כביטוי לאקטיביזם בתורות המגיד 352
4. ייחוד דיבור, מעשה ומחשבה בתורות המגיד 357
5. מחלוקת ר' פנחס מקוריץ והמגיד 361
6. סיכום 376

פרק תשיעי: הצדיקות בראשית החסידות 379

1. צדיקות והנהגה בכתבי המגיד ממזריטש 382
2. הצדיקות בכתבי ר' יעקב יוסף מפולנאה 389
3. הנהגת הציבור והצדיקות בכתבי ר' פנחס מקוריץ 409
4. סיכום 418

428

אחרית דבר

1. הדין המיוחד במהותה של החסידות 427
2. חיובו או שלילתו של העולם בראשית החסידות: מחלוקת בובר, שלום וש"ץ 428
3. פסיביות ואקטיביות 433
4. חסידות ואקסיסטנציאליזם 433
5. חדשנות, שמרנות ועממיות בחסידות 434
6. הפרדוקס החסידי לאור ההנהגה הצדיקית 435

436

נספח: השפעת ר' פנחס מקוריץ על ר' נחמן מברסלב

440

ביבליוגרפיה

- רשימת מקורות 440
- קיצורי כתבי עת וסדרות 444
- קיצורים ביבליוגרפיים 444

468

מפתח המקורות

484

מפתח האישים

490

מפתח העניינים

פתח דבר

ראשיתו של ספר זה בשיחות שניהלתי בשנות השבעים עם הוגה הדעות והמחנך ד"ר יוסף שכטר בחיפה. שכטר נולד ב־1901 בבית חסידי בגליציה המזרחית; שם גם הוסמך לרבנות. לאחר מלחמת העולם הראשונה למד באוניברסיטת וינה והיה לחבר בחוג הווינאי, שבראשו עמד מורו פרופ' מוריץ שליך. בשונה מדרכם הפוזיטיוויסטית של חברי החוג פנה שכטר לאחר שהגיע לארץ בשנת 1938 לחיפוש דרכים להתחדשות רעיונית של הדת בכלל והיהדות בפרט. במסגרת זו הוא עמד על כך, שבכוחן של תורות חסידיות שונות לשמש בסיס להתחדשות רוחנית עבור משכילים בני זמננו המחפשים דרכי תיקון והתחדשות רוחנית ביהדות. הוא התייחס בחיוב לפועלו של מרטין בוכר בתחום החסידות, ומצא בספרו אור הגנוז ובמגוון רחב של ספרי דרוש חסידיים תורות ששימשו בסיס לפרשנויות מקוריות משלו. החסידות בעיני רוחם של הוגים כמרטין בוכר, יוסף שכטר, אברהם יהושע השל ובימינו אברהם יצחק (ארתור) גריין העמידה במרכז עולמה הרוחני רעיונות שבכוחם לסייע לאדם המודרני להתגבר על מחיצת הברזל שבינו לבין תפיסות העולם היהודיות המסורתיות יותר.

לדעתי תפיסת האל כחיות, הבנת הכוחות האלוהיים ככוחות הפועלים בנפשו של האדם, המרת ההשגחה הפשטנית בהכרה שבמקום שאדם חושב שם הוא נמצא, הדגשת חשיבותו של התיקון האישי המתבטאת בהתמודדותו של אדם עם נטיותיו לפניות שונות, ובהן הגאווה והחשיבות העצמית, הכבוד והפרסום, התאוות והרחמים העצמיים – כל אלה ושורה נוספת של עקרונות חסידיים יכולים להיות חיוניים עבור מי שמחפש ביהדות מקור לעיצובם של חיי רוח משמעותיים בעולם המודרני.

קריאתי בכתביו של שכטר ושיחותיי עמו עשו עליי רושם עז, אולם המפגש עם מחקרי הקבלה והחסידות של גרשם שלום, רבקה ש"ץ אופנהיימר ויוסף וייס, שהדגישו את אופייה הניהיליסטי והקוויאטיסטי של החסידות, עורר בי ספקות כבדים לגבי כוחה המחיה של החסידות עבור בני דורנו. במהלך השנים התגבש בי הרצון לברר שאלות אלו בכלים מחקריים, ובשלב ראשון כחנתי את שאלת האמונה והכפירה בכתבי ר' נחמן מברסלב ור' נתן שטרנהרץ במסגרת עבודת מוסמך בהדרכת פרופ' מרדכי פכטר. (ספר מעודכן המבוסס על עבודה זו יצא לאור בקרוב.) ההתפתחויות הרבות בחקר הקבלה והחסידות בדור האחרון עוררוני לבדיקה מחודשת של שאלת מהותה של החסידות בראשיתה. לאור מחקרים אלו ולאור עיוני בחקר הדת הכללי נעשה מובנו של המושג מיסטיקה יהודית תום ומורכב הרבה יותר מבחינתי, והעמדות החד־משמעיות שהושמעו במחקר בשנות

החמישים ובמיוחד בשנות השישים של המאה העשרים נגד פרשנותו של מרטין בובר לחסידות החלו בשנות התשעים להישמע באוזני חד־צדדיות ומשכנעות פחות. בעבודת דוקטור שהגשתי לאוניברסיטה העברית בהנחיית פרופ' משה אידל עסקתי מתוך גישה פנומנולוגית השוואתית בבחינת הפנמת חיי הדת והמחשבה בדורותיה הראשונים של החסידות. עבודה זו שימשה מצע לספר זה, אולם הכנסתי בו מספר שינויים משמעותיים. להלן הבולטים שבהם: פרק המבוא, העוסק בהשתלשלות חקר מהותה של החסידות, נערך מחדש והרחבתי בו את העיון בדרכיהם הדומות והשונות של מרטין בובר וגרשם שלום, בצד צמצום העיסוק בחקר הדת הכללי המכביד על קוראים שאינם בקיאים בתחום זה. (קורא שאיננו מעוניין להעמיק בשאלות הנוגעות להתפתחות חקר החסידות יכול לדלג על המבוא.) החלק הראשון של עבודת הדוקטור שלי, המוקדש למחקר פנומנולוגי של מגמות ההפנמה בתולדות הדת והתרבות ובמקורות היהדות שקדמו לחסידות הבעש"ט, צומצם מאוד. נושא זה מחייב פיתוחו של מחקר מפורט נוסף, ובכוונתי להקדיש לו בעתיד ספר נפרד המשלב את חקר החיים הפנימיים ביהדות בבחינתן של מקבילות מתוך חקר הדתות הכללי. לעומת זאת בדיוני בחסידות הוספתי בספר זה עיונים רבים בהנהגה החסידית ובמקורותיה של תפיסת הצדיק, משום חיוניותם להבנת מהות החסידות והערכתה. רעיון הצדיק ומוסד הצדיקות, שהתפתח בעטיו, נתפסים במבט ראשון כמנוגדים להלך הרוח האינדיווידואליסטי של האדם המודרני, ונראים כמרחיקים לכאורה את החסידות ממי שמחפש מקורות להתחדשות רוחנית בימינו. במסגרת העיון במקורותיה הרעיוניים של הצדיקות עמדתי על מרכזיותו של רעיון האדם כמקדש, הקיים בראשית החסידות והמכוון אל הכלל באופן בלתי תלוי ברעיון הצדיק, אשר מוקד תוך דור אחד בדמותו של איש המעלה היוצא מן הכלל.

הדיונים בספר זה והסיכומים שבאחרית הדבר שלו מצביעים על כך שאין לבטל כלל את השאלה בדבר מהותה של החסידות, אם כי התשובות הניתנות בו מורכבות יותר מקביעותיהם החד־צדדיות של בובר מזה ושלום וממשיכיו מזה. מסקנותיי בספר זה יכולות, לדעתי, לשמש מנוף לשיבה אל החיפוש אחר דרכים להתחדשות רעיונית יהודית באמצעות מבחר מתוך מקורותיה של החסידות.

המקורות הרבים שהובאו בספר זה שימשוני לבדיקת שאלות המחקר שהצבתי במרכזו, אך גם מעבר לכך. אני רואה בהצגתם כאן אמצעי לחשיפתם בפני הקורא, במיוחד בכל אותם מקרים שנראו לי משמעותיים לעיצובם המחודש של רעיונות דתיים בזמננו. לאור זאת העדפתי במקרים רבים להביא ציטוטים נרחבים ככל הנדרש ולהימנע מקיטועים מוגזמים כדי שהקורא יוכל לבחון דברים כהווייתם ולהזדקק כמה שפחות לתיווכי או לרמיזותיי. ההדגשות שראיתי לנכון להוסיף למובאות הן שלי, אלא אם צוין אחרת.

ברצוני להודות לחברים, לעמיתים ומוסדות שונים שסייעו לי בדרכי המחקרית בכלל ובכתיבת ספר זה בפרט. בראש ובראשונה תודות מקרב לב לפרופ' משה אידל, מורה, מנחה וידיד שרוחב ידיעותיו, עומק הבנתו ונדיבות לבו היו לי משען ומבטח. לאורך כל הדרך עודדני ללכת בדרכי האישית מתוך הסתכלות רחבה ובלתי מתפשרת עם הנטייה הטבעית

לצמצם את תחום המחקר להיבטים צרים המקלים על החוקר את מלאכתו. עידודו נמשך הן כאשר נסמכתי במישרין על דרכו המחקרית הן כאשר דרכינו התפצלו והגעתי למחזות שונים משלו.

מכון שלום הרטמן משמש לי בשנים האחרונות בית שני, ובין כתליו נכתבו מרבית דפוי של ספר זה. המכון אפשר לי לשלב מחקר מעמיק עם מימוש השקפת עולמי החינוכית וקידומה במערכת החינוך הכללית בישראל. ברצוני להודות לעמיתי במכון ללימודים מתקדמים שליך מכון הרטמן על אהדתם והתעניינותם במהלך כתיבת הספר ובמיוחד למנהלי המכון פרופ' דוד הרטמן וידידי ד"ר דניאל הרטמן ולמנכ"ל המכון הגב' יהודית שווייג, שללא תמיכתם ספק אם היה עולה בידי להוציא ספר זה לאור.

תודה מיוחדת לפרופ' אברהם יצחק (ארתור) גרין על תמיכתו רבת המשמעות בדרך שנקטתי. תודתי לפרופ' אליעזר שביד ולחברי הוועדה המלווה את עבודת הדוקטור שלי, פרופ' רחל אליאור ופרופ' עמנואל אטקס, על עצתם ועידודם בראשית הדרך. פרופ' אלן בריל, פרופ' זאב גריס, פרופ' רבקה הורביץ, פרופ' חביבה פדיה, פרופ' אבי שגיא, פרופ' ישראל תא-שמע ז"ל, ד"ר אבריאל בר-לכב, ד"ר צבי מרק, ד"ר דניאל אברמס וד"ר יהונתן גארב קראו את עבודת הדוקטור שלי במהלך גיבושה או בסיומה, חלקים ממנה או במלואה, העירו הערות חיוניות ומאירות עיניים ושיגרו דברי תמיכה; לכולם תודה.

שיחותיי על החסידות ומחקרה עם ד"ר מנדל פייקאז' ופרופ' דוד אסף כששימשתי מזכיר האיגוד העולמי למדעי היהדות סייעו לי בגיבוש דרכי בראשיתה. תמיכתם של חבריי בחוג לפילוסופיה יהודית ובתכנית לחקר הדתות של אוניברסיטת תל אביב, שאל שורותיהם הצטרפתי במהלך כתיבת הספר, הייתה לי לעזר. תודה מיוחדת לפרופ' איתמר גרינולד, לפרופ' שלמה בידרמן, לפרופ' דן לאור ולד"ר רוגית מרוז. בכתיבת מחקר זה הסתייעתי במלגות מקרן הזכרון לתרבות יהודית ובמיוחד במלגה לפוסט-דוקטורנטים ע"ש אפרים א' אורבך. תודתי לקרן ע"ש הרב ד"ר אדוורד קייב, ניו-יורק, לקרן יניב, בית-הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב ולמכון שלום הרטמן בירושלים על תמיכתם בהוצאתו לאור של הספר.

עונג רב הייתה לי העבודה עם עורך לשונו של הספר, אבי בן-אמתי, שקראו מתוך עניין רב ותרם להנהרתם של עניינים שונים במהלך עבודתו. תודה לעובדי הוצאת מאגנס ובמיוחד לדן בנוביץ מנהל ההוצאה על מסירתם בהבאת הספר לדפוס. ללא תמיכתם המתמדת של בני משפחתי – רעייתי עמליה, בני יהונתן ואיל ואמי יעל – לא היה ספר זה נכתב, ואין לי אלא לומר שלי שלכם הוא.